१

मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः।अग्निः। गायत्री

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्॥ १ ॥००१ ॥०१

आधिभौतिके भावे वेद्यां यः पावको दृश्यते सोऽग्निशब्देन निर्दिश्यते। आध्यात्मिके तु सङ्कल्पः क्रतुर्वा। अग्निर्हि जानि पूर्व्यश्छन्दः अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्येत्यादिश्रुतिभिः सङ्कल्पात्मकोग्निरेव निर्दिष्टः। तत्रापि सर्वभूतसुखाय यः सङ्कल्पः क्रतुर्वा हृदये भवति स एवाऽग्निरुपास्यः श्रुतौ। तस्मादेव कविक्रतुविश्वहितादिशब्दैरयमग्निः श्रुतिभिनिर्दिष्टः। बाह्याग्निराध्यात्मिकाग्नेः प्रतीकः। अग्निम्- पावकम्। पुरोहितम्- अस्माकं पुरतो हिताय वेद्यां स्थितम् । यज्ञस्य- दानस्य पूजायाः सङ्गतिकरणस्य । यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । देवम्- द्योतकं । ऋत्विजम्- दानस्य पूजायाः सङ्गतिकरणस्य वा कारयितारम् । होतारम्- द्योतकशक्तीनां आह्वातारम्। रत्नधातमम्- रमणीयभावानां धारकम्। ईळे- स्तौमि । ईड स्तुतौ ॥१॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत।स देवाँ एह वक्षति॥ १ ॥००१ ॥०२

अग्निः। पूर्वेभिः-प्राचीनैः। ऋषिभिः- सूक्ष्मदर्शिभिः । ईड्यः- स्तुत्यः। नूतनैः- अर्वाचीनैश्च स्तुत्यः। सार्वकालिक इत्यर्थः। स देवान्- द्योतकान् । इह- अत्र अस्मदध्यात्मसाधने । आ वक्षति- आवहतु। वह प्रापणे ॥ २॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे।यशसं वीरवत्तमम्॥ १ ॥००१ ॥०३

दिवेदिवे- प्रतिदिनम् । अग्निना- अग्निद्वारा । पोषम्- पुष्टिकरम् । यशसम्- सद्भिः प्रशस्यम् । वीरवत्तमम्- आरोग्यकरम् । रयिम्- अन्नम्। अश्नवत्- उपासको भुङ्क्ते। अश भोजने।

असितवर्णा हरयः सुपर्णा मिहो वसाना दिवमुत्पतन्ति। त आववृत्रन्त्सदनानि कृत्वादित्पृथिवीं घृतैर्व्युद्यते॥ इत्यादिमन्त्रैः वेदिस्थाग्निधूमेनैव गगने जलसदननिर्माणं तथा वृष्टिश्चोच्येते। एवं वैदिकाग्निना सर्वभूतहिता वृष्टिस्तयान्नमारोग्यकरं साध्यते। तस्मादपि वैदिकाग्निः सर्वभूतहितरत्याख्यक्रतोः हृदयस्थस्य प्रतीकः। तेन क्रतुना निःस्वार्थतया संपादितमन्नं साद्ध्यते यदेव श्रुत्यभिप्रायेण आरोग्यकरम्। मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्येति श्रुतेः॥३॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि। स इद्देवेषु गच्छति॥ १॥००१॥०४

अग्ने- हे पावक । यम् । अध्वरम्- अहिंसात्मकं सुमार्गम् । ध्वरो हिंसा तद्रहितत्वादध्वरः । अथवा अध्वा मार्गः परमार्थसत्यप्रापणाय सुमार्गभूतः अध्वरः । यज्ञम्- पूजां सङ्गतिकरणं दानं वा । विश्वतः- सर्वतः । परिभूरसि- व्याप्नोषि । स देवेषु- द्योतकेषु गच्छति॥४॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः। देवो देवेभिरा गमत्॥ १॥००१॥०५

अग्निः। होता- द्योतकशक्तीनामाह्वाता। कविक्रतुः- कविः क्रान्तदर्शी । रागद्वेषाभ्यां पुष्टमहङ्कारमतिक्रम्य पश्यतीति क्रान्तदर्शी कविः। तस्य क्रतुः सङ्कल्पः अग्निः। तस्य सङ्कल्पः को भवति। विश्वेषां हितरतिमय एव भवति। त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हित इति हि श्रुतिः। सत्यः- परमार्थसत्यभूतः। चित्रश्रवस्तमः- चित्रं असाधारणं इन्द्रियातीतं परमव्योमजं । श्रवः- श्रवणम्। तद्वत्सु उत्तमः चित्रश्रवस्तमः। देवः- प्रज्ञाद्योतकः। देवेभिः- अन्यैः प्रज्ञाद्योतकैः इन्द्रादिदेवैः आगमत्- आगच्छतु॥५॥

यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि। तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः॥ १॥००१॥०६

अग्ने अङ्गिर- अङ्गनशील। दाशुषे- दात्रे। त्वं यत् भद्रम्- अभ्युदयं करिष्यसि। तत् सत्यं तव इत्- तवैव भवतु। सर्वभूतहितरत्यर्थं यत् कर्म कृतं तस्य फलमपि तदर्थमेव भवतु नास्मदर्थमिति फलसमर्पणमहङ्कारजयं प्रददाति ॥६॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम्। नमो भरन्त एमसि॥ १॥००१॥०७

नमो भरन्तः- प्रणामं वहन्तः । वयं दिवेदिवे- प्रतिदिनं । दोषावस्तः- दिवारात्रं । धिया- धारणाशक्तिद्वारा । अग्ने। त्वा उप- त्वत्समीपे। एमसि- आगच्छामः ॥७॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्। वर्धमानं स्वे दमे॥ १॥००१॥०८

राजन्तम्- प्रकाशमानम्। अध्वराणाम्- अहिंसात्मकानां धर्माणां। गोपाम्- पालकं। ऋतस्य- जगद्धारणकारणभूतप्रकृतिनियतेः। दीदिविम्- प्रकाशकं । स्वे दमे- स्वसदने वेद्यां हृदये वा। या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेष्यारोहात्मानमिति श्रुतौ अग्नेः सदनं हृदयमुच्यते। वर्धमानम्- वृद्धिं गच्छन्तं आगच्छामः ॥८॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। सचस्वा नः स्वस्तये॥ १॥००१॥०९

सः- तादृशस्त्वं । अग्ने। सूनवे- पुत्राय। पिता- जनकः। इव। नः- अस्माकं । सूपायनः- शोभनोपायनो भव। नः स्वस्तये- अस्माकं मङ्गलाय। सचस्वा- समवेतो भव ॥९॥